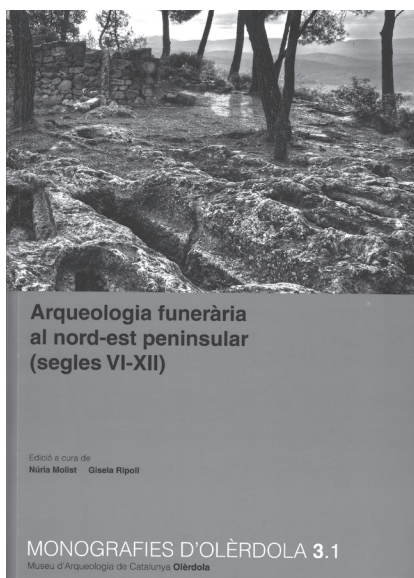

En resum, estem davant d'una obra de consulta amb molta informació continguda, un llibre acompanyant d'una excel·lent grafia formada per més de dues-centes il·lustracions; un treball ordenat i dens al qual no fa justícia assenyalar ara uns pocs lapsus com l'ús de termes col·loquials (farciment d'estrats o cul de vas), o la no numeració d'un parell d'objectes ceràmics entre els molts reproduïts, detalls propis de tota obra complexa. És lloable la tasca arqueològica ben feta, les deduccions històriques sòlidament argumentades i el treball editorial assolit. Només resta animar els autors perquè en el futur aportin el número 5 de la sèrie.

Ignasi Garcés
 Universitat de Barcelona
 garces@ub.edu

Molist Capella, Núria, Ripoll López, Gisela (eds.) (2012). *Arqueologia funerària al nord-est peninsular entre els segles VI i XII*, 2 volums. Monografies d'Olèrdola, n. 3.1 i 3.2. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Olèrdola. Barcelona. 494 pàgs. ISBN: 978-84-393-8933-0.

A finals de 2012, just quan s'han complert trenta anys de la publicació d'una de les obres més celebrades pels arqueòlegs i historiadors catalans que ens dediquem als "segles foscos" de la Història (Riu 1982), ha aparegut el recull de textos que ens disposem a recensionar, fruit d'una intensa jornada de treball que sota el mateix títol es va celebrar a la Facultat d'Història de la Universitat de Barcelona el dia 18 de novembre de 2009.

Coordina per Núria Molist Capella (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola) i Gisela Ripoll López (Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona), l'obra, dedicada al recentment traspassat mestre, pare de l'arqueologia medieval a Catalunya, i promotor del volum predecessor abans citat, Manel Riu i Riu (1929-

2011), s'ha estructurat en dos volums que inclouen un total de 494 pàgines. S'hi recullen 28 contribucions dels diversos autors participants en la ja esmentada jornada. El disseny gràfic, igual que a totes les sèries del MAC, és atractiu i efectiu. Tot i que el cos de l'edició és a una sola tinta, la cura en el tractament de fotografies, mapes i il·lustracions permet prescindir de la quadricromia sense perdre la informació essencial que proporcionen les imatges. Unes poquíssimes errates ortogràfiques i tipogràfiques, que en cap cas excedeixen la vintena, es poden considerar més que acceptables en una obra d'aquestes característiques.

Com ja s'ha dit, feia tres dècades que no apareixia a Catalunya un treball col·lectiu d'aquestes característiques pel que fa a la temàtica tractada, si exclouem, naturalment, els apartats específics dedicats a les necròpolis dins el magne volum de P. De Palol Salellas (Palol 1999); o les *Actes de la trobada científica sobre contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles v-viii)* (Pinar, Juárez 2011) on es recullen els continguts de la taula rodona celebrada a Sant Cugat durant els dies 1 a 3 d'octubre de 2009 i on, tot i centrar-se principalment en la geografia catalana i peninsular, conté ulteriors aportacions referents a altres àmbits mediterranis. Dins d'aquests anys posteriors a 1982 s'han publicat també, amb l'argument que ens ocupa, obres d'autoria individual valuoses pel seu caràcter de síntesi i pels nous enfocaments que ofereixen, com la que des d'una visió fonamentalment paleoantropològica, però amb una voluntat multidisciplinària que resulta esclaridora per la resta d'aspectes, ofereix la monografia d'E. Vives Balmaña (Vives 1990). Sense oblidar tampoc alguns articles de les mateixes característiques com els de J. M. Bosch Casadevall i J. Vallés Cuevas (Bosch i Vallés 1987) o el recull i l'anàlisi dels cementiris específicament cristians de J. Sales Carbonell (Sales 2003). Es poden assenyalar també treballs centrats en comarques concretes però amb reflexions, plantejaments i conclusions sovint extensibles a la resta del territori català, com per exemple els de J. Menchon Bes per a les comarques de Tarragona (e. g. Menchon 1996), els de J. M. Nolla Brufau per les de Girona, els de J. Enrich Hoja i J. Sales Carbonell per les de la Catalunya Central (e. g. Enric, Sales 2003), i els de J. Roig Buxó i J. M. Coll Riera per a les vallesanes i del litoral barceloní. Tot plegat, assentat en bona part sobre les bases establertes pels mestres M. Riu Riu, J. Bolós Masclans, M. Pagès Paretas, I. Padilla Lapuente i Imma Ollich Castanyer, que des del medievalisme, i partint del punt d'inflexió marcat per A. del Castillo, varen ser els primers a considerar, excavar i estudiar a Catalunya tombes i necròpolis en medis rurals (com les de lloses, les de fosa, o les excavades a la roca, és a dir, les més problemàtiques en l'àmbit cronològic i interpretatiu), les quals amb el temps i l'evolució de la recerca s'han pogut datar també, en bona part, dins l'Antiguitat.

Per contra, a escala peninsular, segurament perquè el territori és més extens i l'elenc d'investigadors també, són moltes més les referències aparegudes. Algunes de les més destacades, segons el meu criteri, i obviant la temàtica específica jueva i musulmana atès que el volum que es recensionar se centra en

les necròpolis cristianes, serien: les síntesis regionals d'A. Fuentes Domínguez per les abans denominades "necròpolis del Duero", les d'A. Azkárate Garai-Oulan per les basques, les de M. J. Barroca per les portugueses, o les de G. Ripoll López per les necròpolis peninsulars de component visigot i per temes de tipologia (e. g. Ripoll 1996); també la part dedicada a antiguitat tardana del recull de D. Vaquerizo Gil (Vaquerizo 2000). Més recentment, caldria apuntar l'obra de J. López Quiroga (López 2010) i l'article d'A. Vigil-Escalera Guirado (Vigil-Escalera 2013), el contingut i els plantejaments del qual constitueixen també una excel·lent posada al dia del tema que ens ocupa. No es fa necessari referir aquí la ingent bibliografia apareguda fora de la península Ibèrica.

El títol que ens disposem a recensionar, molt esclaridor, avança els paràmetres a tractar: disciplina (arqueologia), tema (món funerari), geografia (nord-est peninsular) i cronologia (segles VI i XII). Després d'una primera lectura en diagonal, es constata de seguida que es podran llegir i analitzar moltes novetats, i hom s'adona ràpidament que una de les virtuts de l'obra és que no pocs dels jaciments medievals "clàssics", coneguts i excavats des de fa anys i amb cronologies atribuïdes a partir del segle IX, són ara objecte de noves recerques i interpretacions que permeten remuntar-ne els orígens als segles de l'antiguitat tardana. Passem, en fase de lectura profunda, a veure com es concreta aquest marc general en cadascuna de les aportacions.

Les mateixes editores encapçalen el llibre amb una breu presentació explicant l'origen i la gestació del volum, i a continuació entren en matèria amb el seu article "L'arqueologia funerària a Catalunya de l'Antiguitat Tardana al món medieval" (p. 17-32), on a manera d'introducció marc reflexionen sobre una sèrie d'interessants qüestions centrades en les necròpolis tardoantigues i altmedievals de caràcter específicament cristià, de les quals, com indiquen les autores, estem encara lluny de tenir-ne una imatge acurada des de la perspectiva històrica, religiosa i social. Entre altres aspectes, es posa de manifest com el vocabulari descriptiu emprat pels arqueòlegs difereix sovint de la terminologia continguda als textos i, per tant, de la realitat històrica. Així mateix, es pregunten les autores (s'entén que retòricament) si la riquesa proporcionada per l'arqueologia, paradoxalment diferent a la senzillesa terminològica de les fonts escrites, és conseqüència de la necessitat que tenim els arqueòlegs d'establir cronotipologies, cosa que fa que a la pràctica acabem identificant gairebé un tipus de tomba per a cada troballa. Després d'uns apunts sobre la problemàtica dels orígens de les necròpolis dins els diversos paisatges, sobre microtopografia cementiri- al i sobre cronologia i paleoantropologia, s'apunten camins a seguir, entre ells l'elaboració d'un *thesaurus* o lèxic terminològic comú d'arqueologia funerària i l'aplicació d'una metodologia tan interdisciplinària com sigui possible a l'hora d'excavar i estudiar aquests tipus de necròpolis.

"Alberto del Castillo y la cronología de las tumbas llamadas olerdolanas" (p. 33-40), a càrrec de K. Álvaro Rueda i J. I. Padilla Lapuente (malauradament,

els textos del professor Iñaki Padilla presents en aquest volum constitueixen unes de les seves últimes aportacions a la recerca en arqueologia medieval, ja que hem de lamentar la seva sobtada i trista desaparició el passat desembre de 2012), posa sobre la taula l'evolució que ha experimentat la proposta cronotipològica de les tombes excavades a la roca formulada l'any 1970 per qui és considerat com a pare de l'arqueologia medieval peninsular, Alberto del Castillo. Es tractava d'un estudi pioner, d'un assaig preliminar en un terreny que, com indiquen Padilla i Álvaro, pràcticament no havia estat explorat amb anterioritat, en uns moments en què el registre arqueològic, sobretot el tardoantic i l'altmedieval, era poc eloqüent i el repertori de referències bastant reduït. Si és cert, com sembla que afirmava Sòcrates, que "la ciència humana consisteix més a destruir errors que no pas a descobrir veritats", heus aquí, llavors, al meu entendre, el mèrit del professor del Castillo i de tots els pioners: construir des del no res, humils i sabedors del risc d'equivocar-se, per tal que els que vinguem darrere puguem permetre'ns el luxe de destruir a plaer.

Dels mateixos autors és l'article "La organización del espacio funerario entre la Antigüedad Tardía y el mundo medieval: de la necrópolis a los cementerios medievales hispanos" (p. 41-70), on s'aprecia un notable esforç per sintetitzar l'evolució de les formes d'enterrament a Hispània en el trànsit de l'antiguitat tardana a l'edat mitjana, la seva relació amb les diverses formes de poblament (no sempre detectades per l'arqueologia), i com els nous cementiris cristians juntament amb les esglésies que els emparen constituïran un binomi de notable influència sobre la futura ordenació i topografia de l'espai vilatà. El text no obvia les necròpolis d'altres religions i la sovint complexa i problemàtica identificació arqueològica d'aquestes diversitats. Es posa de manifest com la reconversió i adaptació d'antics llocs de culte, bàsicament santuaris i temples, per part d'altres confessions, no afecta tan profundament les necròpolis, fenomen que és argumentat en base a una particular animadversió a la reutilització dels antics espais funeraris d'altres col·lectius religiosos. Pel que fa a aspectes com les tipologies, s'emfatitza la necessitat de superar l'estat d'esgotament que mostra bona part dels enfocaments tradicionals sobre cementiris hispans, i la poca explotació intensiva que es fa de les dades arqueològiques ja disponibles; no podem estar més d'acord amb aquestes apreciacions.

A "L'estudi de les necròpolis medievals catalanes, entre l'arqueologia i la història" (p. 71-85) J. Bolòs Masclans aporta, des d'una òptica eminentment medievalista, una sèrie d'apunts sobre la història de la disciplina viscuda en primera persona. Molt interessant i gens habitual en el nostre món acadèmic l'autocrítica i les correccions que fa el veterà autor a algunes de les seves pròpies recerques, i més interessant encara la seva reflexió relativa a la rapidesa amb què la historiografia catalana oblida obres clau que fa només 50 o 100 anys que estan escrites, però que continuen essent vàlides en molts dels seus aspectes. Oblit que, denuncia Bolòs, ens porta de nou a fer determinats

esforços potser del tot innecessaris en tant que assentem de nou velles bases. Un tema sobre el qual, afegeixo jo ara, hauríem de fer tots plegats autocrítica en tant que l'oblit en qüestió, sempre al meu entendre, pot ser imputable a una certa deixadesa, falta de respecte pels mestres o, fins i tot, a una manifesta manca de mètode. És reveladora la referència i descripció dels continguts que hauria d'haver tingut el mai publicat volum 27 de l'enciclopèdica *Catalunya Romànica*. Precisament, com a annex de l'article se'ns ofereix un utilíssim buidat d'aquells volums sí publicats d'aquesta magna obra, on apareixen ordenades totes les notícies relatives a necròpolis, i al qual potser hauria estat convenient afegir les referències contingudes al volum sense numeració *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv i x* (1999), referenciat més amunt.

J. Casanovas Miró i X. Maese Fidalgo aprofundeixen en “La pervivència de les sepultures antropomorfes a les necròpolis jueves medievals catalanes (segles ix-xv)” (p. 87-99), tot oferint per a aquesta qüestió tipològica una síntesi dels tres cementiris hebreus excavats a Catalunya: Montjuïc (Barcelona), el Bou d'Or (Girona) i les Roquetes (Tàrraga). Entre altres coses, com el mateix títol indica, es posa en evidència la perduració de les tombes antropomorfes fins al segle xv en base a les poques estratigrafies i epigrafia conservades (recordem que les necròpolis jueves varen ser amortitzades i desmantellades, i els seus materials reaprofitats per a la construcció). És meritori el fet que els resultats s'han obtingut en el marc de l'arqueologia d'urgència, és a dir, sense el suport d'un projecte de recerca coherent i global. Fan bé els autors en no desapropiar l'ocasió per denunciar el retrocés que suposa per a l'arqueologia funerària jueva el triomf d'una sèrie de problemes exògens a la pròpia ciència arqueològica, derivats del que molt educadament s'ha anomenat “determinades peculiaritats” d'un col·lectiu religiós que (i a partir d'aquí, aprofito per denunciar jo) ha imposat els seus preceptes, en les seves formes més intransigents, per davant del coneixement dels seus propis avantpassats; i, el que és percebut com a realment greu i preocupant, per sobre d'una normativa patrimonial que ha resultat no ser aplicable quan existeixen aquest tipus de pressions externes.

El breu estudi, des de la vessant més tècnica de la paleoantropologia, “Cap al coneixement de les poblacions del passat. Arqueologia funerària, antropologia i paleopatologia” (p. 101-107), de B. Agustí Farjas, D. Codina Reina, A. Díaz Carvajal i J. A. Ginestà Armengol, recorda la importància —avui ja obligació— no només de procedir a l'estudi antropològic dels individus exhumats, sinó de planificar la presència d'un arqueoantropòleg a peu de jaciment durant l'excavació per tal de recuperar el màxim possible d'aquella informació que es defineix com a perible. Per contra, es posa de manifest com la formació d'especialistes no està encara prou estructurada, i que es tracta d'un camp interdisciplinari del qual ningú n'ha volgut assolir el lideratge, sobretot pel que fa als enterraments d'èpoques històriques.

Mitjançant “Contribució de la datació per radiocarboni a l'establiment de la cronologia de les ma-

nifestacions funeràries de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana” (p. 109-123), J. S. Mestres Torres, un dels químics de referència de l'arqueologia catalana, ens ofereix un solvent estat de la qüestió sobre les possibilitats actuals de la datació per radiocarboni, que és presentada com el mètode de datació absoluta més adequat a la naturalesa dels materials propis d'un jaciment tipus necròpolis. Així mateix, s'apunten els requisits que ha d'acomplir el material a analitzar, els criteris de selecció d'aquest material, i el diàleg constant entre el químic i l'arqueòleg per tal de garantir l'èxit en l'aplicació del mètode i la seva validesa. Ara bé, al marge de les conclusions del text, podem constatar com, tot i els avenços de la tècnica i la seva economitxació i universalització respecte a dècades pretèrites, encara se segueix utilitzant relativament poc aquest recurs de datació absoluta. Les encara escasses referències sobre aplicacions concretes que apareixen en les diferents contribucions (només a Bolòs, Menchon, Pera-Guitart, González *et alii*, Bosch, Fortó *et alii*, Ollich, Llinàs *et alii*, Agustí-Llinàs, Frigola-Punseti, Roig-Coll i Molist-Bosch), i el fet que no s'hagin realitzat proves de ¹⁴C en cap de les nostres necròpolis jueves excavades (tal com ho lamenten Casanovas i Maese, p. 87), constaten aquesta realitat, per altra banda també denunciada per Fortó, Maese i Vidal (p. 223), els quals insereixen la problemàtica en un context més ampli de desídia cap a l'arqueometria en general.

Fins aquí, les contribucions que revesteixen un caràcter més generalista o metodològic. A partir d'aquest moment es presenten aquelles que fan referència a un jaciment o a una àrea geogràfica concreta, les quals apareixen ordenades tot començant per les comarques de Tarragona i continuen amb les de Lleida, Andorra i, ja en el segon volum, les comarques de Girona i Barcelona.

J. Menchon Bes, conegut per centrar part important dels seus esforços bibliogràfics en la sempre problemàtica qüestió dels cementiris rurals, ens ofereix a “Necròpolis de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana a les comarques del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat” (p. 125-154) una vista d'ocell sobre una zona geogràfica que no li és en absolut aliena. Després d'una síntesi centrada en el món funerari urbà de Tàrraco, s'endinsa en el món rural on, tot i els avenços dels últims anys (bàsicament gràcies al mateix autor), es posen de manifest les mancances i problemàtiques comunes a la resta del territori rural català, sobretot aquelles relacionades amb l'establiment de cronologies i adscripcions religiosoculturals de les denominades necròpolis “aïllades”. S'agraeix el quadre sintètic final de les referències aparegudes al text.

La ciutat de Lleida és molt breument referenciada a “Enterraments dispersos a la Ilerda tardoantiga” (p. 155-159), on M. Morán Álvarez, I. Gil Gabernet, X. Payà Mercé i A. Lorient Pérez es fan ressò de la problemàtica derivada de l'enigmàtic buit de dades i estratigrafies a la capital de Ponent entre els segles v i ix.

J. Pera Isern i J. Guitart Duran analitzen a “Necròpolis tardanes a la ciutat d'Iesso. Un problema per resoldre” (p. 161-173) les dues àrees de necròpolis tardoantigues localitzades fins a dia d'avui a l'actual

Guissona. El subtítol de l'article ve justificat per una manca de coneixement arqueològic en relació amb les necròpolis pròpiament romanes de la localitat, buit que s'estén també a l'antiguitat tardana i que, en definitiva, assenyalen els autors, no es correspon amb els vuit-cents anys d'activitat i vida urbana d'Esso. Les últimes evidències exhumades perfilen un nou paradigma on les necròpolis intramurs, juntament amb altres estructures de l'antiguitat tardana com ara un celler, suposen una fractura en l'urbanisme i els espais públics de la ciutat romana.

A "Intervenció preventiva a la necròpolis tardoromana de Morulls (Gerb, Os de Balaguer, Lleida)" (p. 175-186), A. Camats Malet exposa els resultats de les recents excavacions d'urgència dutes a terme en un interessantíssim jaciment, conegut almenys des de fa un segle i, en conseqüència, víctima d'antigues intervencions no sempre òptimes des de la perspectiva científica actual. En aquesta ocasió, es tracta d'una gran necròpolis cristiana associada a una més que probable basílica excavada d'antic i, sembla ser, desapareguda (i, per tant, poc i mal estudiada). En l'àmbit interpretatiu, les tombes de Morulls semblen haver eclipsat totalment l'estructura religiosa principal de la qual depenien.

Un exemple contrastat de cementiri cristià rural en funcionament durant l'ocupació musulmana del territori a "Necròpolis del Tossal de les Forques (la Sentiu de Sió, la Noguera)" (p. 187-200), text a càrrec de J.-R. González Pérez, J. Medina, M. P. Vázquez i J. I. Rodríguez. Resulta d'allò més versemblant l'adscripció religiosocultural de la necròpolis a una comunitat mossàrab a partir d'elements com l'orientació i la deposició del sebollit, combinats amb la datació per radiocarboni i la certesa documental de l'existència de població cristiana repartida pel territori de Lleida durant els tres primers segles de dominació musulmana. Interessant també la poc freqüent constatació de tipologies mixtes de tombes en una necròpolis excavada a la roca.

N. Nolasco Azuaga ofereix una anàlisi d'un tipus de cementiri cristià molt particular, assentat en el marc d'un dels denominats "jaciments en alçada" ubicats al Prepirineu lleidatà: "La necròpolis de Sant Martí de les Tombetes (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà)" (p. 201-209). Amb fortes connotacions monásticoeremítiques, l'enclavament mostra una important necròpolis amb refinat i abundant material provinent dels aixovars, fet gens freqüent en els nostres contextos funeraris tardoantics i més si es prenen en consideració les espoliacions que havia sofert el lloc abans de ser intervingut arqueològicament. Aclaridora i sintètica seqüència cronològica de la necròpolis, on cada període es posa en relació amb els principals fets històrics de la zona geogràfica estudiada.

"El cementiri del Roc d'Enclar, Andorra (segles vi-ix d.C). Una proposta de canvi d'escala perceptiva" (p. 211-219) és, com descriu el mateix títol, una proposta d'interpretació alternativa, de J. M. Bosch Casadevall, teixida a base d'interrogants (aquest és l'article que conté més signes d'interrogació: un total de 14), entorn la necròpolis del paradigmàtic jaciment andorrà. A partir de l'inicial NO rotund i inquietant a una sèrie de provocadores preguntes de caire genèric,

s'evidencia el precari estat de la qüestió pel que fa a la recerca de les nostres necròpolis postromanes i queda palès que no disposem d'un cens mínim que reculli les dades més bàsiques a estudiar i a partir del qual esbossar noves línies interpretatives. Un oportú bany de realitat de la mà d'un veterà en l'estudi de les necròpolis, que convida a la reflexió.

També del País dels Pirineus es presenten "Les necròpolis andorranes de l'Hort de l'Església (La Massana), del Camp del Perot i del Camp Vermell (Sant Julià de Lòria)" (p. 221-235), d'A. Fortó García, X. Maese Fidalgo i À. Vidal Sánchez. A partir de l'estudi d'aquests cementiris, els autors, entre altres qüestions, alerten de com moltes recerques són encara presonerades de les rígides cronotipologies de tombes que imperaven fins fa no pas tants anys (efectivament, el seu estudi conclou la coexistència en el temps de les tipologies de tombes detectades); i també de com la terminologia emprada, lluny de ser raonada per l'arqueòleg que l'aplica, és fruit de la inèrcia i d'una tradició historiogràfica heretada. Es treu a col·lació la discussió de l'existència o no d'esglésies fetes amb materials peribles coetànies a les necròpolis: és indissoluble el binomi necròpolis-església durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana? A Andorra sembla que no, si més no pel que fa als primers cinc o sis segles de l'arc cronològic que tractem, i tenint en compte les últimes dades obtingudes.

Una extensa aportació d'A. López Mullor, "Algunes necròpolis altmedievals del Berguedà i el Bages, segles vii-x" (p. 237-263), recull cinc necròpolis excavades pel seu solvent equip, sempre intervingudes en el marc de la ulterior restauració d'esglésies entorn de les quals s'articulen. Com assenyala l'autor, són una mostra de necròpolis nascudes al final de l'antiguitat tardana/inicis de l'edat mitjana i en funcionament fins als últims anys del segle x o primers de l'xi. Al meu entendre, resulta un text molt interessant per copsar l'evolució experimentada en l'estudi d'aquestes necròpolis associades a esglésies, algunes d'elles excavades en els anys vuitanta i noranta del segle xx (Sant Vicenç de Rus i Sant Quirze de Pedret), i en aquells moments amb datacions, tant pels temples com pels cementiris, que rarament es feien remuntar més enllà del segle ix, en bona part segurament perquè encara imperava amb força la tirania de la seqüència crono-lineal pel que fa a la tipologia de les tombes, tan denunciada per diversos autors de l'obra que s'està recensionant. Actualment, com López argumenta de manera detallada, s'accepten cronologies de fundació dins els segles vii-viii per a alguns d'aquests jaciments cristians.

"La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles viii-xiv dC). Cronologia i noves perspectives de recerca" (p. 275-286), d'Imma Ollich Castanyer, ens mostra un altre cas de jaciment medieval "clàssic" que recentment ha endarrerit la seva cronologia fins a l'antiguitat tardana avançada, en part gràcies a les datacions per radiocarboni, en part gràcies a la nova via d'estudi que obre la troballa d'un camp de sitges amortitzades a inicis del segle vii. Esperançadora també la proposta, a partir d'aquesta reconsideració cronològica, que en el lloc hi hagués hagut una església en època visigòtica. A la bibliografia final, l'autora ha optat

per oferir un útil recull de referències específiques (algunes inèdites) sobre la necròpolis del jaciment.

La seqüència cronològica d'una necròpolis de Vic, la localitzada sota i al voltant de la desapareguda Santa Maria la Rodona, és presentada per Carme Subiranas Fàbregas a "La necròpolis associada a l'església de Santa Maria la Rodona de Vic (Osona)" (p. 287-300). Creiem que el buit plantejat per aquesta necròpolis urbana entre el segle IV i el segle IX probablement sigui més aviat degut a una manca de dades (com la mateixa autora indica, no s'han fet estudis de ¹⁴C) més que no pas a una realitat històrica, tant més que Santa Maria estava just al costat de la catedral de Sant Pere, documentada des del segle IX però molt probablement, en la nostra opinió i segons mostra la realitat arqueològica per altres seus episcopals estudiades, existent ja al mateix emplaçament que la catedral actual des de l'antiguitat tardana (recordem que la dada més antiga coneguda que documenta la seu episcopal d'Ausa és de l'any 516).

Es planteja una interpretació evolutiva de diversos cementiris de tradició antiga a partir d'un enfocament transversal a "Necròpolis, hàbitats i llocs de culte a les comarques de Girona (segles V-XII dC)" (p. 301-316), on J. Llinàs Pol, B. Agustí Farjas, J. Frigola Triola i C. Montalbán Martínez ofereixen exemples seleccionats, prèviament datats, que van des de necròpolis rurals aïllades, passant per monàstiques, parroquials i de castells, les quals se sotmeten a la prova de les tipologies de les estructures funeràries, amb els següents resultats: durant la baixa romanitat la tipologia d'enterraments és molt variada, amb tendència a la simplificació cap a estructures en lloses i fosses simples en els segles de dominació visigòtica, incorporació de les tombes d'estructura antropomorfa a partir del segle VIII, i fosses simples i caixes de lloses totals o parcials a partir del segle XI; materials associats a les tombes en els segles premedievals, i escassíssims o pràcticament inexistent després de l'ocupació musulmana.

A "Pla de l'Horta i Les Goges: dues necròpolis d'època visigoda a l'entorn de Gerunda" (p. 317-330), B. Agustí Farjas i J. Llinàs Pol estudien sengles necròpolis gironines de fort component visigot, atribuït sobretot a partir de l'estudi dels aixovars i dels ornaments personals, amb tipus torèutics visigòtics rars o poc documentats fins ara a Catalunya. La del Pla de l'Horta es relacionaria amb població d'origen got pel que fa a la seva segona fase, datada al segle VI, i constituiria l'única necròpolis d'aquesta cronologia amb majoria d'enterraments visigots localitzada al llevant peninsular; mentre que les Goges tindria una cronologia immediatament posterior i es deixaria d'utilitzar amb la conquesta musulmana.

J. Tremoleda Trilla, P. Castanyer Masoliver i M. Santos Retolaza posen al dia "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà)" (p. 331-357), i ofereixen una interessant evolució del jaciment durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana a partir de l'estudi del seu dispers món funerari, que exemplifica perfectament la desnuclearització del poblament d'una antiga ciutat romana.

Les intervencions recents de promoció municipal a

l'església i "La necròpolis de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)" (p. 359-371) són presentades per J. Frigola Triola i D. Punseti Puig. Després d'una breu però encertada reflexió sobre els processos històrics de privatització dels cementiris (arqueològicament, parlariem de processos postdeposicionals) que en comporten la progressiva desaparició fins a èpoques ben recents, s'estudien les fases documentades. Pren especial rellevància, al meu entendre, la constatació en aquest jaciment de la "reaparició" entre els segles XII-XIII del fenomen dels aixovars funeraris, en aquest cas bàsicament ceràmics i malacològics (petxines de pelegrí). Com assenyalen els autors, les troballes d'aixovar en tombes medievals són estadísticament poc nombroses, però aquí se'n comptabilitzen un mínim de quatre casos.

El descriptiu títol "El món funerari dels territoris de Barcino i Egara entre l'Antiguitat Tardana i l'època altmedieval (segles V al XII): caracterització de les necròpolis i cronotipologia de les sepultures" (p. 373-401) encapçala una àmplia síntesi dels últims quinze anys de recerques entorn les necròpolis del territori assenyalat, part d'elles dutes a terme per J. Roig Buxó i J. M. Coll Riera. Al respecte, poques novetats, ja que els autors es caracteritzen per publicar tots els resultats puntuals de les seves moltes excavacions. Naturalment, un treball d'aquestes característiques recull també nombroses al·lusions i descripcions d'intervencions alienes, de les quals en gran part es troben a faltar les referències bibliogràfiques corresponents. Es realitza un esforç per construir noves classificacions tipològiques, tant pel que fa a les necròpolis com als *loculi*, així com propostes d'evolució cronològiques, a vegades potser massa condicionades per les mateixes tipologies com ja sol ser habitual. S'estableixen sis categories de necròpolis que es regeixen en funció del tipus d'element no funerari al qual apareixen associades: vil·les, esglésies paleocristianes o edificis funeraris de l'antiguitat tardana, habitacles rurals de l'antiguitat tardana, esglésies preromàniques i esglésies romàniques; la sisena categoria correspon a les denominades necròpolis rurals aïllades (o, en realitat, a aquelles que l'arqueologia encara no n'ha pogut o sabut identificar l'habitatge).

A "Necròpolis del conjunt episcopal d'Ègara" (p. 403-419), els seus excavadors M. G. Garcia Llinares, A. Moro Garcia i F. Tuset Bertran fan un sintètic recorregut per una necròpolis amb orígens a mitjan segle IV i en ús fins a inicis del segle XX. Les fases del conjunt arqueològic, sens dubte eclipsat per l'arquitectura religiosa que resta dempeus, s'expliquen molt millor amb el coneixement aprofundit d'aquest cementiri, sobretot pel que fa als segles antics i altmedievals, que és on precisament el conjunt esdevé més problemàtic quant a la identificació cronològica. Tot i així, destaca la presència d'un gran espai cementiri fora del recinte episcopal, que obre nous interrogants i línies de recerca pel que fa a la interpretació global del jaciment.

El breu però interessant text de M. López-Prat i E. Garcia-Guixé "La necròpolis de Sant Quirze i Santa Julita (Sant Quirze del Vallès), entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana" (p. 421-430), que en el programa

original de la Jornada de treball del 18 de novembre portava com a significatiu subtítol “una oportunitat perduda pel coneixement de l’espai funerari entre els segles VI i XIII”, presenta el cas concret d’una intervenció arqueològica i no es desaprofita l’oportunitat de reflexionar sobre la manera com s’està gestionant l’arqueologia preventiva des de determinats sectors de l’administració, de tal manera que, incomprendiblement, a ple segle XXI, una promoció privada pot “arrasar” part d’un jaciment arqueològic conegut i “protegit” (¿?) sense que hi hagin conseqüències de tipus penal. Tot i la tristor que ens produeix aquest fet, ens alegra saber que s’aconseguien salvar algunes dades i s’obtingueren alguns resultats científics, que permeten establir una cronologia de fundació de la necròpolis als voltants del segle VI.

Un dels més recents estats de la qüestió sobre “El suburbi funerari de Barcino a l’Antiguitat Tardana” (p. 431-456) el constitueix el resum d’un pràcticum de final de màster d’arqueologia, en què A. López Batlle va tenir el coratge de buidar totes les memòries d’excavació inèdites relatives al tema que ens ocupa, i que sens dubte constituiria un treball de referència si s’hi haguessin incorporat i analitzat també totes les hipòtesis interpretatives aparegudes en els últims decennis per als diversos enclavaments funeraris d’una ciutat amb una història antiga tan rica i singular.

M. Farreny Agràs, A. Mauri Martí i R. Navarro Sáez recorren els gairebé quinze segles ininterromputs d’ús de “La necròpolis de Santa Margarida de Martorell” (p. 457-468), partint de la premissa que “la necròpolis va lligada indefectiblement a l’evolució de l’edifici de l’església” (p. 458), realitat històrica i arqueològica palpable i ben documentada en aquest jaciment però que, de manera més genèrica, no sempre ha estat prou ponderada en altres conjunts similars formats per església i necròpolis. Així mateix, mitjançant els resultats de diversos anys d’intervencions arqueològiques en el lloc els autors constaten de nou com, arribat el moment de determinar les cronologies de les tombes, els criteris morfològics per si sols resulten del tot insuficients.

Finalment, N. Molist Capella i J. M. Bosch Casadevall procedeixen a una anàlisi de conjunt sobre les diverses intervencions dutes a terme entorn de “El cementiri medieval de Sant Miquel d’Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)” (p. 469-494). Es tracta de la necròpolis intramurs del nucli de població més gran i important al sud del Llobregat durant l’expansió comtal, però la seva excavació ha permès extreure noves dades del poblament anterior a aquesta reorganització territorial. Així, es documenta l’inici d’ús de la necròpolis, com a mínim, i mitjançant datació radiocarbònica, a partir del tercer quart del segle VIII. De nou, l’intent d’establir fases cronològiques a partir de les tipologies de les tombes no ha tingut resultats destacables, i així ho deixen ressenyat els autors.

De tot el que portem dit, s’infereix, com ja avançava el mateix títol, que aquest és en essència un llibre d’arqueologia, amb una cabuda menor per a l’explicació i interpretació històrica de les dades materials (interpretació que en la major part dels casos no va més enllà de la seva complexa interrelació amb la religió cristiana) i amb pràcticament cap citació directa ni ús

explícit de les fonts literàries contemporànies al naixement i desenvolupament d’aquest tipus de cementiris, sobretot pel que fa a l’antiguitat tardana (excepcions a Padilla-Álvaro, significativament, medievalistes, i a Garcia-Moro-Tuset), tot i la crida inicial de les editores: “la confrontació de les fonts documentals, les dades arqueològiques, i sovint epigràfiques i iconogràfiques, per molt escasses que siguin, és necessària si volem arribar a comprendre com els vius prengueren cura dels morts” (p. 19-20), “la documentació arqueològica no pot obviar les fonts escrites i iconogràfiques, tan importants en el període que aquí interessa” (p. 27). Aquesta mancança en la utilització de la font escrita, principalment (i per motius obvis) pel que fa als segles de l’antiguitat tardana, no la valoraríem en principi com un fet negatiu. Més aviat s’hauria de considerar un fet lògic fins a cert punt si tenim en compte que la major part de les tombes i necròpolis dels segles VI al XII són de caràcter rural (observem que la cronologia escollida abraça uns segles imbricats entre la desaparició d’un Imperi romà que havia potenciat el medi urbà i el posterior ressorgiment urbà de la ciutat baix medieval), pertanyents a societats econòmicament modestes i, en conseqüència, en la seva major part, d’unes tipologies constructives molt humils i a priori amb poc interès per l’element epigràfic i artístic (que si va existir, com sembla que seria en alguns casos, pràcticament no s’ha conservat). I per tot plegat, amb poques probabilitats de menció entre els episodis dignes de ressenya escrita per part dels seus contemporanis, probabilitats que lògicament es debiliten com més reculem en el temps dins del nostre marc cronològic. En definitiva, ens trobem davant un tipus d’element arqueològic poc susceptible a priori de ser present en la font literària. Ara bé, per tal de fer un altre toc d’atenció a la conveniència de fer un esforç addicional per utilitzar més sovint les fonts escrites (encara que sigui per treballar informació indirecta o en un àmbit molt genèric) i imbricar-les en el context arqueològic, convé recordar només, i a tall d’exemple, com els textos jurídics romans assenyalen la funció de les necròpolis com a fita o límit entre propietats agràries, fet que dona una idea de l’ampli ventall de possibilitats que obriria aquesta consideració si fos aplicada en l’estudi de les necròpolis rurals, cada cop més ben conegudes quantitativament. I d’altra banda, cal recordar des del document escrit la mai prou valorada (des de l’arqueologia) incidència del cristianisme en el món funerari a partir del boom del culte martirial, les disposicions teodosianes i la generalització obligada del cristianisme en els segles immediatament posteriors (i no pas només a partir de moments postmusulmans, com es considera massa sovint).

També evidenciem de nou, i d’una manera massa freqüent, la ja clàssica i crònica confusió, fruit de la poca definició i acotació terminològica, a l’hora de referir-se als períodes i subperíodes cronològics estudiats: tardorromà, tardoantic, paleocristià, visigot, altmedieval, etc., són molts cops utilitzats de manera indistinta per referir-se tant a allò genèric com a allò específic, superposats de manera incoherent en alguns casos com sol ser massa habitual en la bibliografia

hispana de l'antiguitat tardana i com ja hem posat de manifest, i continuarem fent-ho si cal, en tantes altres ocasions. Creiem que aquesta no és una qüestió intranscendent, atesa la indissoluble relació entre la terminologia i la semàntica, i més quan el problema, en una obra col·lectiva com aquesta, es veu multiplicat per la varietat d'autories. Possiblement sigui aquesta diversitat d'autors i filiacions acadèmiques, professionals i metodològiques, al nostre entendre, la que privi el llibre d'una unitat final, tot i que també és cert que aquesta mateixa diversitat (prou extensa però inevitablement incompleta) confereix una riquesa no gaire habitual en el nostre panorama científic. Encara que són lícites i necessàries les maneres diverses d'estudiar i enfocar un mateix tema, i de fet aquesta obertura és al nostre entendre un dels grans mèrits de la publicació, s'hauria agraït un resum final que sintetitzés els resultats dels diferents autors i que a la vegada ordenés les principals novetats metodològiques, conceptuals i interpretatives posteriors a aquell ja llunyà 1982 en què va aparèixer publicada l'obra dirigida per M. Riu. O en el seu defecte, hauria estat d'extremadíssima utilitat l'elaboració d'índexs temàtics que haguessin permès anar directament a l'aportació o capítol concret en què hom pot estar interessat, ja que la dada geogràfica és pràcticament l'única que es pot inferir a partir del sumari general.

Tot i que es troben a faltar aquests aspectes complementaris de sistematització quan pretenem utilitzar l'obra com a instrument de treball, la valoració general és molt més que positiva, ja que les novetats arqueològiques que es presenten són nombroses i el nivell general de publicació de la informació òptim, fet que amb tota seguretat haurà de permetre o serà punt de partida d'ulteriors recerques. Com encertadament indiquen les editores (p. 18), parafrasejant Ph. Ariés (1977), "l'objectiu, a dia d'avui, és obtenir el màxim de resultats possibles que afavoreixin un millor coneixement de la mort i de com l'home es posiciona envers ella". Ara bé, com a pas previ imprescindible potser haurem de començar a assumir també la sempre desagradida sistematització i ordenació d'aquestes dades, si el que volem és continuar avançant amb bases sòlides.

Llibres com aquest, fruit de trobades multidisciplinàries no sempre senzilles d'organitzar (i encara menys de publicar) entre aquells que de manera regular o eventual treballen el món funerari a Catalunya o algun dels seus aspectes, no només són necessaris sinó també imprescindibles per avançar en una recerca tan específica que, sovint, tot i la proliferació de jaciments i excavacions dutes a terme en els darrers anys, queda periòdicament i inexplicablement estancada en l'àmbit bibliogràfic i inamovible en l'àmbit conceptual. Sens dubte, aquest volum contribuirà a recuperar part del temps perdut, però desitgem no haver d'esperar trenta anys més per veure l'aparició de noves iniciatives acadèmiques col·lectives que posin al dia les nostres necròpolis tardoantigues i altmedievales, ja no només pel que fa a noves descobertes, sinó també pel que fa a mètodes d'excavació, datació i interpretació històrica. Moltes de les aportacions que hem recensionat així conviden a fer-ho.

Jordina Sales Carbonell

Istituto Patristico Augustinianum
-Pontificia Università Lateranense di Roma-
Grup de Recerques en Antiguitat Tardana
-Universitat de Barcelona-
jordinasales@gmail.com

Referències bibliogràfiques

ARIES, Ph. (1977). *L'homme devant la mort*. Ed. Seuil. Paris.

BOSCH CASADEVALL, J. M., VALLÉS CUEVAS, J. (1987). Sepultures tipus cista de lloses i/o tegulae a Catalunya: Hipòtesi interpretativa. *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. 3. Madrid: 327-338.

CASTILLO, A. DEL (1970). Cronología de las tumbas llamadas olerdolanas. *XI Congreso Nacional de Arqueología*. Zaragoza: 835-845.

ENRICH HOJA, J., SALES CARBONELL, J. (2003). Les necròpolis tardoantigues i altmedievales a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural. *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (2002)*. Sant Cugat del Vallès: 662-673.

LÓPEZ QUIROGA, J. (2010). *Arqueología del mundo funerario en la Península Ibérica (siglos v-x)*. La Ergástula Ediciones. Madrid.

MENCHON BES, J. (1996). *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà*. Ed. Consell Comarcal de la Conca de Barberà. Montblanc.

PALOL SALELLAS, P. DE (dir.) (1999). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Ed. Gran Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

PINAR GIL, J., JUÁREZ VILLENA, T. (eds.) (2011). *Actes de la trobada científica sobre contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles v-viii)*, Sant Cugat del Vallès 2011 [*Gausac*, 34-35].

RIPOLL LÓPEZ, G. (1996). La arquitectura funeraria de Hispania entre los siglos V y VIII: aproximación tipológica. *Espania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona: 215-224.

RIU RIU, M. (ed.) (1982). *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*. *Acta Mediaevalia*, Annex I. Ed. Universitat de Barcelona. Barcelona.

SALES CARBONELL, J. (2003). Necròpolis cristianes tardoantigues en el área catalana: estado de la cuestión. *Santos obispos y reliquias, III Encuentro Internacional Hispania en la Antigüedad Tardía*. Ed. Universidad de Alcalá de Henares. Madrid: 319-333.

VAQUERIZO GIL, D. (2000). *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*. 2 vols. Ed. Universidad de Córdoba. Córdoba.

VIGIL-ESCALERA GUIRADO, A. (2013). Comunidad política aldeana y exclusión. Una revisión de las formas de inhumación altomedievales (ss. v-viii d.C.). *Reti Medievali*, 14.1: 3-42.

VIVES BALMAÑA, E. (1990). *La població catalana medieval. Origen i evolució*. Ed. Eumo. Vic.

Paltineri, Silvia (2010). *La necropoli di Chiavari. Scavi Lamboglia (1959-1969)*. Istituto Internazionale di Studi Liguri. Collezione di Monografie Preistoriche ed Archeologiche, XVII. Università degli Studi di Padova. Saltuarie del Laboratorio del Piovego, 8. Bordighera-Chiavari. Treviso. 343 pàgs. + 137 taules b/n + XV taules color. ISSN: 0530-9867.

El lector, un protohistoriador/a interessat en els contactes indígenes entre el nord d'Itàlia i el Mediterrani occidental i a conèixer en detall els jaciments fonamentals de la tradició investigadora dels llibres que ha llegit fins ara, rep amb entusiasme la recent publicació de la necròpolis de Chiavari (Ligúria, Itàlia). Finalment! —exclama— atès que la recerca ha esperat cinquanta anys perquè un treball recollís de manera integral els resultats de les intervencions dirigides per N. Lamboglia a la necròpolis de Chiavari. Des del rapidísim i preliminar primer estudi (Lamboglia a *Rivista di Studi Liguri*, XXVI, 1960), publicat pocs mesos després de la primera campanya d'excavacions, la necròpolis va ocupar un lloc destacat en la literatura de la primera edat del ferro del golf de Lleó. Tant és així que alguns dels més destacats, i en aquell moment "prometedors", protohistoriadors peninsulars (cas de M. Almagro-Gorbea o M. E. Aubet, que va publicar una breu notícia a la revista *Pyrenae*, 3, 1967) van considerar important participar en aquella intervenció, ampliant la seva formació a l'estranger.

El lector, però, coneix relativament poc aquesta necròpolis ja que, malauradament, ha anat perdent interès i presència en el debat actual per a l'estudi de la protohistòria del Mediterrani occidental i per això es pregunta: què tenia la necròpolis Chiavari per a convertir-se en punt de referència obligatori dels estudis de la protohistòria del golf de Lleó? Potser els materials, o potser les estructures, o qui sap si el discurs i organització que des d'aquella necròpolis es proposava per a una primera edat del ferro del nord d'Itàlia i de la Ligúria i que condicionava les explicacions dels grups adjacents. Possiblement tot a la vegada, atès que era el resultat de sumar en un únic cas un jaciment recuperat en excel·lent estat de conservació, un registre ric en dades i un genial arqueòleg amb una visió integral tant dels materials locals com dels d'importació, com de la lectura de contextos protohistòrics en clau històrica. Tant és així que l'impacte de Lamboglia en l'arqueologia protohistòrica i particularment de la necròpolis de Chiavari centra la primera part del llibre aquí considerat (pp. 23 a 33). A partir d'aquí l'estudi analitza els materials recuperats en les tombes i en superfície, primer considerant cada tipus per separat (pp. 35-125) i, seguidament, el catàleg de les 126 tombes (pp. 127-180). Conclou el treball un darrer apartat que considera el desenvolupament de la cultura lligur entre el segle VIII i el VI aC, o sigui, durant la vida de la necròpolis (pp. 321-331). El que sorprèn és que s'obviï l'anàlisi de les estructures funeràries i les relacions entre elles, o la posició i associació dels aixovars, si bé en el darrer capítol (pp. 321-331) es fa una interessant aproximació a la lectura social dels aixovars. Així doncs, el treball, per bé que el títol faci pensar en una anàlisi holística, versa únicament sobre els materials i deixa de banda un filó important sobre l'arquitectura funerària particularment atractiu, entre altres temes, per a treure l'entrellat sobre els cercles de pedra i la seva correspondència, o no, com a bases de túmuls (tal com s'ha observat a Vetulònia, per exemple).

En qualsevol cas, davant la possibilitat de poder consultar la totalitat dels materials de la necròpolis de Chiavari, el lector comença a fullejar les pàgines i troba com des de la pàgina 36 fins a la 63, l'autora considera la ceràmica. Pràcticament tota a mà, amb lleugeres excepcions en *Buccherò*. Pràcticament tota de tipus locals, amb l'excepció dels vasos en *Buccherò* (3 *kylikes*) i una imitació de *kylix* protocorintia. L'anàlisi dels tipus organitza els vasos de la necròpolis comparant-los amb escassos paral·lels d'altres contextos (ocasionalment de Mailhac, Agde i Castres, i, més freqüentment, de l'àrea etrusca i nord-itàlica). Pel que respecta a les importacions o imitacions de *kylikes*, cal dir que l'autora aporta una hipòtesi respecte a la possibilitat d'identificar un taller de *Buccherò Nero* a la rodalia de Chiavari (p. 60), fet, però, que no troba correspondència ni en la mateixa necròpolis (on es documenten únicament tres exemplars) ni en la necròpolis de Gènova, on la majoria dels materials ceràmics de tipus etrusc corresponen a importacions dels grans centres de l'Etrúria costera, operants durant els segles VI-IV aC (Melli 2006: Tab. 2-4).